

UDK 929 Toma Arhidakon
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 1. II. 1996.

Toma Arhidakon Splitski (1200. - 1268.) Nacrt za jedan portret

MIRJANA MATIJEVIĆ - SOKOL

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Republika Hrvatska

Toma Arhidakon izuzetna je osoba hrvatske srednjovjekovne baštine. Rođen je u Splitu 1200. ili 1201. godine. Vjerojatno pod utjecajem zanimljivih osoba, splitskog nadbiskupa Bernarda i trogirskog biskupa Treguana, koji su podrijetlom bili iz Peruggie i Firenze, odlazi na školovanje u Bolognu, prestižno sveučilište srednjega vijeka, osobito poznato po studiju prava. Toma je tamo završio teologiju i prava i osposobljen je za obavljanje notarske službe. Godine 1230. izabran je za arhidakona splitskog i time počinje njegov uspon u crkvenoj hijerarhiji. Zaslužan je za uvođenje službe potestata u Splitu po uzoru na gradove u Italiji i Provenci zalažući se i podržavajući tako razvoj komunalne samouprave. Nije bio podržan njegov izbor za splitskog nadbiskupa. Bio je vrlo blizak franjevcima, čije je mišljenje i način života podupirao. Razočaran piše djelo koje Ivan Lučić Lucius prvi objavljuje i naziva *Historia Salonitana*. To je povijest salonitanske odnosno splitske crkvene organizacije od početaka do 1266. godine. Povjesničari književnosti ubrajaju ga po žanru u tzv. »gesta episcoporum«. Toma u tu glavnu temu interpolira mnoge važne podatke za ranu hrvatsku povijest. Uz kataloške popise biskupa i nad biskupa navodi imena hrvatskih vladara. Izlazi i na europsku povijesnu scenu te opisuje dolazak Mađžara, pa zatim provalu Tatara, zauzeće Zadra od Mlečana uz pomoć križara u IV. križarskom ratu. Opisuje i dvije pomrčine Sunca. Dao je jedan od najljepših opisa svetog Frane, kojega je slušao za svoga boravka na školovanju u Bologni. Veliku vrijednost i vjerodostojnost mu daje korištenje izvorima i zbog toga odskače od suvremenih djela. Pisao je srednjovjekovnim, ali školovanim latinskim jezikom.

Toma, splitski arhidakon, jedna od najzanimljivijih osoba hrvatskog srednjovjekovlja, sudionik u mnogim suvremenim događajima javnog, političkog i crkvenog života grada Splita u prvoj polovici i sredinom XIII. stoljeća, bio bi gotovo nepoznat da nije napisao historiografsko djelo, koje nadilazi uobičajeno pripovijedanje srednjovjekovnih kroničara, poznatu »Salonitansku povijest« (*Historia Salonitana*), kako ju je nazvao otac hrvatske historiografije Ivan Lučić Lucius prezentirajući je prvi znanstvenoj javnosti 1666. godine.¹ Tomin život poznat je po-

¹ Ioannis Lucii, De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex, Amstelaedami MDCLXVI, str. 310-370.

sredno i neposredno, iz samoga djela *Historia Salonitana* i iz dokumenata. O njegovoj mladosti i školovanju u Splitu i Italiji više se nagađa i naslućuje. Budući da je »Salonitanska povijest«, osim što opisuje povijest splitske crkvene organizacije do Tomina vremena, većim dijelom ipak memoarsko djelo s težištem na događajima kojima je sam splitski arhidakon bio sudionik, donosi poneke podatke iz kojih je moguće razaznati Tomine autobiografske, odnosno biografske zabilješke, jer o sebi piše u trećem licu. Starija historiografija imala je različito mišljenje o Tominu društvenom podrijetlu. Počevši od D. Farlatija² pa do K. Šegvića³ provlači se stav da je Toma potjecao iz patricijske obitelji. Nije poznato na čemu tu činjenicu temelji Farlati, ali Šegvić smatra daje samo klerik koji je bio plemić mogao težiti tako visokim položajima unutar crkvene hijerarhije i imati tako važnu ulogu u javnom životu grada kao Toma. F. Rački⁴ pak, držeći se strogo povijesnih izvora i temeljeći svoje tvrdnje samo na njima navodi daje Toma bio »iz nepoznate porodice«. I. Kršnjavi vrlo oštro sa svojih dobro poznatih političkih stajališta osuđuje Tomu da mrzi i Hrvate i Mađžare i to stoga jer je »osvjedočeni Latin, pa to s ponosom ističe«, te da njegovo pisanje nosi biljeg njegova političkog uvjerenja.⁵ I danas L. Margetić na temelju razmatranja prikaza najranijih razdoblja hrvatske povijesti u »Salonitanskoj povijesti«, Tomu drži izrazito neprijateljski raspoloženim prema Hrvatima,⁶ dok N. Klaić u Tominim političkim stavovima prepoznaje onaj višestoljetni i još uvijek prisutni antagonizam selo-grad iznoseći pretpostavku da je možda bio i Hrvat⁷ Toma je rođen 1200. ili 1201. godine,⁸ iz javnog se života povukao 1266.,⁹ a s nadgrobnog spomenika sa sigurnošću znamo daje umro 8. svibnja 1268.¹⁰ i daje pokopan u fra njevačkoj crkvi na Rivi u Splitu. Na nadgrobnoj ploči bez ikakva ukrasa nalazi se natpis latinskim jezikom u stihovima koji iskazuje bliskost Tome Arhidakona franjevačkom pogledu na svijet. Sastavljač stihova očito je smatrao da poruka epitafa treba odražavati Tomine stavove: »Kriste, ovaj Toma Arhidakon uči nauk kojeg se držao i učio je (i druge)

² Daniele Farlati, *Ilvricum sacrum*, vol. III, Venetiis MDCCLXV, str. 258.

³ Kerubin Šegvić, *Toma Splićanin, državnik i pisac, 1200-1268*, Zagreb, 1927, str. 42-43.

⁴ Franjo Rački, *Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku povijest srednjega vijeka*, II, Književnik, god. I, sv. 3, Zagreb, 1864, str. 358-388.

⁵ Izidor Kršnjavi, *Prilozi historiji salonitani Tome arcidjakona Spljetskoga*, *Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arkiva*, god. II, Zagreb, 1900, str. 129-169.

⁶ Lujo Margetić, *Historia Salonitana i Historia Salonitana Maior - neka pitanja*, *Historijski zbornik*, god. XLVII .(1), Zagreb, 1994, str. 1-36.

⁷ Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb, 1971, str. 23; *Ista, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb, 1976, str. 208.

⁸ Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana, Scriptores*, vol. III, (digressit Fr. Rački), *Zagrabiae*, 1894, str. 107. Toma navodi godinu 1230. kada je izabran za arhidakona i daje to bilo u njegovoj tridesetoj godini života, pa iz toga proizlazi daje rođen 1200. ili 1201. godine.

⁹ »Historia Salonitana« završava s događajima 1266. godine, pa se pretpostavlja da je posljednje dvije godine života posvetio pisanju svoga djela.

¹⁰ Kerubin Šegvić donosi tekst Tomine nadgrobne ploče. *Nav. dj.*, str. 120.

pravilima: prezri svijet, kloni se grijeha, kroti tijelo, žali za raskošima života, kloni se zavodljivih dobitaka!

I Split je bio početak gdje se i od života oprosti. Kad je smrt naslijedila život, moja slava je prošla. Ovdje me jede crv i tako tijelo koje nestaje pokorava pravu smrti, ali i dušu tko joj je preda. Godine Gospodnje 1268. osmoga dana mjeseca svibnja.« (*Doctrinam, Christe, docet iste Thomas, hanc tenuit, moribus et docuit: Mundum sperne, fuge vicium, carnem preme, luge pro vite fruge, lubrica lucra fuge. Spalatumque dedit ortum, quo vita recedit. Dum mors succedit vite, mea gloria cedit. Hic me vermis edit, sic iuri mortis obedit corpus quod ledit, animamve qui sibi credit. A. D. MCCLXVIII, mense Madii, octavo die intrante.*) Uvažavajući situaciju prve polovice XIII. stoljeća u Splitu, gdje je potvrđeno djelovanje škole magistra Treguana, možemo vrlo sigurno pretpostaviti da je Toma upravo u susretu s njim i nadbiskupom Bernardom stekao prva znanja i dobio smjernice za buduće školovanje. Naime, vrijeme splitskog nadbiskupa Bernarda (1200.-1217.) i Treguana, najprije učitelja lijepe književnosti u Splitu, pa zatim klerika, arhidakona i najposlije trogirskog biskupa, obilježilo je kulturni život Splita i Trogira te unatoč burnim političkim događajima rezultiralo svjetskim remek djelima romaničkoga likovnog, ali i literarnog izraza u ta dva grada. Slavnim nizu majstora, likovnih umjetnika kao što su Buvina, Otto i Radovan, pridružuje se Toma Arhidakon, majstor pisane riječi. Posredno o ulozi i utjecaju Bernarda i Treguana svjedoči sam Toma.¹¹ Spominje ih s osobitim poštovanjem i divljenjem. Bili su s Apeninskog poluotoka, jedan iz Peruggie, drugi iz Firenze.

Bernardo je došao za splitskog nadbiskupa s mjesta učitelja ugarskoga kralja. U Bologni je, baveći se naukom, proboravio tridesetak godina, posjedovao je knjižnicu, pisao je spise protiv heretika. Treguan, pak, dolazi u Split na poziv nadbiskupa Bernarda da klerike poučava gramatiku i vještinu pisanja. Sam je 1203. preradio »Život sv. Ivana, biskupa trogirskoga«¹², a njegova uloga u izgradnji portala katedrale u Trogiru zabilježena je na natpisu na portalu.¹³ Takvo ozračje očito je pogodovalo mladom Tomi budeći njegove sklonosti i usmjeravajući ga na školovanje u njihovu postojbinu, na jedno od najprestižnijih onodobnih sveučilišta, u Bolognu. Bologna je u to vrijeme europsko sveučilište koje se ističe osobito po pravnim studijima. Upravo odabir takvog sveučilišta bio je znakovit za Tominu djelatnost nakon povratka u rodni grad razdiran svekolikim političkim i društvenim trzavicama. Kao pozoran i nadaren promatrač Toma je učio i na političkim događajima i društvenim procesima koji su se zbivali unutar talijanskih gradova i općenito na sjevernom dijelu Apeninskog poluotoka. Bio je svjedokom borbe gradskih komuna za nezavisnošću od bilo koje centralne vlasti, međusobnih borbi

¹¹ Thomas, str. 78-82, 85-88, 90.

¹² Život Svetoga Ivana Trogirskoga, (uredio Milan Ivanisevic) u: Legende i kronike, Split, 1977., str. 59-121.

¹³ Natpis na zapadnom portalu trogirskoga katedrale datira vrijeme izrade portala što je napravio majstor Radovan: ... ANNO MILLENO DUCENO BISQUE UICENO PRESULETUSCANO FLORIS EX URBETREGUANO... Josip Stošić, Trogirski katedrala i njezin zapadni portal, Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Trogiru 26-30. rujna 1990. godine, Trogir, 1994, str. 84.

gradova, stvaranja novih načina upravljanja gradom uvjetovanih i novim društvenim i ekonomskim momentima, ali i borbe papinske i carske vlasti. Sve počinje od pape Inocenta III. (1198.-1216.), koji nastoji uvesti reda u mnoga crkvena pitanja ne ustežući se da se sam miješa u svjetovna pitanja jer je to radio »s osjećajem odgovornosti i uvjerenjem da se i stvari ovoga svijeta moraju podvrći poretku koji je Bog ustanovio, a da se Božjem sudu moraju pokoriti i kraljevi i knezovi. Svijet mu se činio hijerarhijom, tj. »svetim poretkom« ... Inocent je vjerovao da papinstvo može ispuniti svoj univerzalni zadatak samo onda ako mu nezavisnost i suverenitet crkvene države omogući potpunu slobodu. Međutim Inocent je imao i svoju vlastitu zamisao o izgradnji europskih država... imale su se sve države Europe povezati u jednom višem poretku pod papinskim vodstvom.« Franjevci i dominikanci bili su oslonac Crkvi u provođenju takvih stavova, a posebno kada nakon Inocentove smrti dolazi do neminovnog sraza dviju univerzalnih vlasti: *regnum i sacerdotium* tj. Car i Papa vodili su borbu za prevlast na italjskom kopnu i upravo se tada Toma našao na školovanju u Bologni.¹⁴ U Bologni propovijeda Sveti Franjo.

Dominik Guzman osnivač reda propovjednika u Bologni prihvaća riječ Evanđelja po Marku »Idite po svem svijetu i propovjedajte« (16,5).¹⁵ Sva ta stečena iskustva Toma će primijeniti u svom političkom djelovanju, a ostavit će ih zapisane u »Salonitanskoj povijesti«, jer je mogao situaciju u Splitu - gdje, s jedne strane, ugarski vladar preko svojih ekspozicija, vrlo često nadbiskupa, pokušava vladati gradom, a s druge su hrvatski velikaši čija je blizina velika potencijalna i stvarna opasnost za razvoj gradske komunalne samostalnosti - usporediti s onom talijanskih komuna. Upravo to je i razlog zašto će Toma zagovarati »latinski« način vladanja gradom (*regimen Latinorum*), odnosno primjenu službe potestata, tj. dovođenje plaćenog upravitelja, uglavnom stranca, kao najbolje rješenje problema njegova grada, pa će, čim mu se pruži pogodna prilika, iskoristiti situaciju i kao vrlo ekspeditivan »import« iskušati u Italiji i Provenci dovesti u Split načelnika iz Ancone.¹⁶ Vrijedno je navesti poznate ljude od znanosti koje je Toma mogao susresti u Bologni. Uz već spomenute Sv. Franju i D. Guzmána, to su Petar de Vineis,¹⁷ Iohannes de Viterbo,¹⁸ Pavao Dalmatinac (Ungarus).¹⁹ Oni su dovoljno jamstvo da

¹⁴ August Franzen, Pregled povijesti crkve, Zagreb, 1988, str. 182-186.

¹⁵ Bilo je to 1221. godine. Vidi: Franjo Šanjek, Crkva i kršćanstvo u Hrvata, Zagreb, 1988, str. 280; John Foster, Crkvena povijest 2, 500-1500, Novi Sad, s.a, str. 84.

¹⁶ Roberto Lopez, Rođenje Evrope, Zagreb, 1978, 152.

¹⁷ Petar de Vineis, umro 1249, stilist, antipapist, glavni savjetnik Fridriha II, studirao je u Bologni. Vidi: Jakov Stipišić, Zagrebački rukopis epistolara Petra de Vineis, Zbornik Historijskog instituta JAZU, vol. 4, Zagreb, 1961, str. 405-421.

¹⁸ Iohannes de Viterbo oko 1228. godine piše »Liber de regimine civitatum«. Jacques le Goff, Srednjovjekovna civilizacija zapadne Evrope, Beograd, 1974, str. 520.

¹⁹ Pavao Dalmatinac donedavno poznat kao Ungarus (o. 1190.-1255.) bio je profesor prava na bolonjskom sveučilištu početkom XIII. stoljeća, komentator zbirki kanonskog prava i prvi provincijal hrvatsko-ugarskih dominikanaca. Vidi: Stjepan Krasić, »Fr. Paulus Hun-

je Toma dobio za ono vrijeme vrhunsko obrazovanje iz teologije i prava. Diplomatička vrela u arhivima Splita i Trogira svjedoče da je Toma u razdoblju 1227. i 1232.²⁰ bio javni notar u Splitu, najprije kao klerik, a kasnije kao arhidakon, što postaje 1230. Tom razdoblju svoga života Toma u »Salonitanskoj povijesti« ne posvećuje pozornost. Ipak iz vrela se zna daje na toj dužnosti naslijedio splitskog notara Sabacija i da ju je obavljao relativno kratko. U originalu je sačuvana samo jedna isprava koju je pisao i dvije u prijepisu. Diplomatička analiza pokazuje da je upotrebljavao staru komplecijsku formulu (*complevi*), daje stopio elemente karte i noticije, te daje od njega signum notaru postao stalan element diplomatičke formule koroboracije. Upravo se u obavljanju ove djelatnosti najbolje odrazilo školovanje u Bologni, gdje baš tada rimsko pravo doživljava renesansu, a *ars notaria* kao izraz potreba novoga građanskog društva postaje stalni predmet izučavanja na sveučilištu.²¹ Da je Toma dobro poznao pravnu struku i diplomatiku vidi se i u njegovu djelu, gdje se diplomatička vještina iskazuje kroz upotrebu diplomatičkog materijala kao povijesnog vrela.²² Izbor za arhidakona ponosno ističe i piše da je bio obavljen u najvećoj slozi (*in summa concordia*) a u njegovoj tridesetoj godini. Tim činom počinje Tomin uspon u crkvenoj hijerarhiji i velika uloga u svemu što se događalo u Splitu.²³ Vrlo brzo nakon izbora za arhidakona, očito zbog svoje reformatorske revnosti i odanosti papi, sukobljava se i izbija skandal s nadbiskupom Guncelom (1220.-1242.). Sam posvećuje nekoliko poglavlja²⁴ tim burnim događajima koji su ujedno značili Tomin prvi istup u javnom životu grada. Čini se daje to bila odrednica za sva kasnija djelovanja koja su Tomi donosila uspone i padove na društvenoj hijerarhijskoj ljestvici, uvažavanja i odbijanja. Guncela je za nadbiskupa postavio ugarski dvor. Bio je podrijetlom Madžar, sin plemenitaša Kornelija i u rodu s banom Gjulom. U Splitu je izabran za nadbiskupa pod pritiskom laikata. Pokazao se nesposobnim te se sukobio s kaptolom i prije Tomina izbora za arhidakona, a nakon toga antagonizam se samo produbio i Toma mu je zamjeravao daje obavljao nadbiskupsku čast prije nego je dobio palij. U gradu je došlo do otvorenog sučeljavanja zastupnika jedne ili druge strane. Međutim, Toma je izašao kao moralni pobjednik po presudi kardinala Otona, opunomoćenika pape Grgura IX, kojemu su u Peruggiu, gdje se nalazio, otišle obje strane. Nakon toga Guncel i dalje ostaje nadbiskupom, a Toma se vrlo aktivno uključuje u komunalni život. Političkaje situacija u Splitu izrazito anarhična. Ljubitelj reda, rada, zakona,

garus seu ut alii volunt, Dalmata O.P.« Jedna zanimljiva ličnost iz XIII St, Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, god. IV, sv. 7-8, Zagreb, 1978, str. 131-156.

²⁰ Iadja Smičiklas, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (dalje CD), vol. III, Zagreb, 1905, str. 267, 301, 365.

²¹ Jakov Stipišić, Razvoj splitske notarske kancelarije, Zbornik Historijskog instituta JAZU, Zagreb, 1954, str. 117-119.

²² Mirjana Matijević Sokol, Starohrvatski Solin u Kronici Tome Arhidakona, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, sv. 85, 1992, Split, 1993, str. 83-90.

²³ Thomas, str. 107.

²⁴ Thomas: pog. XXVI. De promotione Guncelli, str. 92-99; XXXI. De scandalo, quod factum est inter archiepiscopum et archidiaconum, str. 107-113.

sljedbenik reformatora sv. Franje Asiškog i Dominika Guzmána smatra da samo dovođenje osobe sa strane može osigurati komunalnu stabilnost. U tom se svjetlu mogu promatrati i razumjeti Tomine ponekad vrlo stroge ocjene o hrvatskim plemićima koji su obnašali dužnost kneza u Splitu, ali zapravo nisu marili za grad. Uzimajući izvan konteksta Tomine riječi i stavove, historiografija je preoštro sudila i držala ga zbog toga mrziteljem Hrvata. To je vrlo jednostrano shvaćanje, jer Toma prema onima koji su bili sposobni i zaslužili pohvale ne šteti lijepo riječi. Takav je, na primjer, u slučaju Grgura Bribirskog, kojega opisuje s mnogo uvažavanja. Piše da je bio plemić, vrlo moćan i bogat, promišljen i okretan u upravljanju i da nije bilo moćnijeg čovjeka u Hrvatskoj od njega te daje pobijedio sve svoje neprijatelje (*uirpotens et diues, et in administrandis rebus satis circumspexus et strenuus... neceratin totaprouintia Chroatie, quitantapotentie prerogatiua polleret; omnes enim inimicos suos superauerat*), ali, kada je izabran za kneza Splita, zbog mnogih zaduženja nije se sam bavio gradom, nego je postavio namjesnika i Split je, kaže Toma, bio kao udovica (*quia civitas quasi uidua sine rectoris gubernatione*).²⁵ Očito vrlo razumna procjena situacije jednog Splitsanina i dobar razlog za primjenu vlastite ideje.

Da bi pridonio rješenju situacije u gradu, Toma smatra daje nužno u grad dovesti stranca po uzoru na komune u Italiji i Provenci, plaćenog načelnika, nepristranog upravitelja grada. Dakako, ta je nova ideja bila teško provediva bez potpore moralnih autoriteta. Tada su u Splitu već bili prisutni sljedbenici svetog Frane, koji su zbog svoje skromnosti uživali velik ugled. U tim trenucima, očito Tomini istomišljenici, priskaču u pomoć i nagovaraju građanstvo, rastrgano između dviju stranki u gradu, na jedinstvo i slogu, te da se dovede načelnik s Apeninskog poluotoka. Toma i Miha Madijev dobiju punomoć od sugrađana i odlaze u Anconu po osobu za službu načelnika. U Anconi se obraćaju za savjet anconitanskom *potestatu*, koji ih upućuje uglednom franjevcu. Njegovoj preporuci poklanjaju puno povjerenje i izabiru Gargana de Arscindisa, koji stiže u Split 15. svibnja 1239. Gargano je u tri navrata po godinu dana obnašao službu potestata. To je po Tominu opisu doba reda u gradu,²⁶ osobito značajno za kodifikaciju gradskih prava i običaja, koji se popisuju u jedan kapitularij. Nije teško pretpostaviti koliko je to rađeno upravo pod Tominim utjecajem i vjerojatno neposrednim sudjelovanjem kao čovjeka dobro upućenog u pravnu struku, ali i običaje i propise grada. Pravni povjesničari drže da je Toma u odabiru propisa i običaja koji su se kodificirali bio eksponent plemićkog sloja, da nije tumač »narodne volje«, ali ne stoji tvrdnja daje preferirao tzv. latinski karakter Splita.²⁷ Ovaj splitski uspješni potez imao je dalekosežne posljedice jer su kasniji gradski statuti u Dalmaciji, pa tako i splitski, imali odredbu da načelnici grada ne smiju biti iz grada niti iz bližeg

²⁵ Thomas, str. 113.

²⁶ Thomas, str. 117-125.

²⁷ Statut grada Splita (priredio i preveo Antun Cvitanić), Književni krug, Split, 1985, str. XVI.

zaleđa.²⁸ Općenito je vrijeme koje je Gargano proveo na mjestu načelnika u Splitu bilo uspješno. Stabilizirao je situaciju u gradu, uveo poreze, riješio mnoge vitalne probleme grada, odnosno postavio komunalne temelje za budućnost.²⁹

Dakako, Tomino je vizionarstvo i obrazovanje zaslužno i ugrađeno u takav razvoj situacije. U usponu u crkvenoj hijerarhiji Toma nije imao uspjeha kako je želio. Odlazak Gargana de Arscindisa i smrt Guncelova 1242. otvorile su mogućnost novih antagonizama. Vrijeme je to navale Tatara i sukoba Splita s kraljem Belom IV. odnosno kraljicom Marijom, što još više otežava cjelokupnu situaciju.

U tim trenucima Toma ponovno sudjeluje u zbivanjima unutar Crkve. Iz tih događaja izlazi kao razočaran čovjek, povrijeđene taštine. Svakako da su to dobri razlozi za odluku da svoje obrazovanje stavi u službu obrane vlastite osobe te, kako neki povjesničari drže, piše apologiju sebi, pa svjestan mogućnosti takve interpretacije sam sebe kvalificira kao ljubitelja pravde i preziratelja raspuštenosti (*amator iustitiae et nequitiae detestator*).³⁰ Mnoge Tomine ocjene suvremenih događaja i osoba treba kritički promatrati i staviti ih u kontekst njegovih općenitih stavova, ali i osobnih neuspjeha. Toma jest žestok protivnik svega što dolazi s ugarskog dvora, ali niti to nije puko protivljenje zato što je ugarsko, nego jer je protiv interesa jačanja komunalne samostalnosti, a kada se tiče Crkve, onda je žestok protivnik uplitanja laičke u crkvenu vlast. Tako u slučaju pokušaja laika da za splitskog nadbiskupa nametnu Ugrina, tvrdi da se nikakav izbor nasumce larmom svjetine ne može prihvatiti, nego zrelim promišljenjem fratara i religioznih ljudi (*electio non est celebranda precipitanter et cum secularium tumultu, sed matura deliberatione fratrum et religiosorum uirorum*).³¹ Njega, Tomu, splitskog arhiđakona upravo laici nisu prihvatili za nadbiskupa, a nije prihvaćen niti njegov kandidat za opata samostana sv. Stjepana. Bili su to gorki trenuci neshvaćenog čovjeka. Treba naglasiti da su mu uvijek, pa tako i u izboru za nadbiskupa, franjevci i dominikanci pružali potporu. Kako nije uspio napraviti najvišu karijeru unutar crkvene organizacije, iako pomalo razočaran, ipak ostaje angažiran u mnogim poslovima za koje je trebalo pravničko znanje. Nalazimo ga kao suca u sporovima. Skupa s uglednim franjevcima iz Italije Gerardom iz Modene, Pavlom i Andrijom, svjedok je u mirovnim sporazumu Splita i Trogira, a obavlja i delikatne misije za papu Aleksandra IV. (1254.-1261.)³² To govori kolik je ugled čovjeka od povjerenja i znanja uživao.

Po smrti nadbiskupa Rogerija (1250.-1266.), kojega je cijenio više od drugih, povlači se iz javnoga života i čini se da se posvećuje pisanju svoga djela. Da nije Tomine kronike ono što bismo znali o njemu iz drugih povijesnih vrela ipak bi ga

²⁸ Nav. dj, str. 37-38: Knjiga prva, Gł. XVIII. govori da »načelnik odnosno upravitelj grada Splita i njegovi službenici i pratioci nikako ne smiju biti iz slavenskih (tj. hrvatskih op. prevoditelja) strana niti iz pokrajine Dalmacije.«

²⁹ Vidi: Ludwig Steindorf, Stari svijet i novo doba. O formiranju komune na istočnoj obali Jadrana, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 16, 1986, Split, 1987, str. 141-152.

³⁰ Thomas, str. 107.

³¹ Thomas, str. 196.

³² CD IV, Zagreb, 1906, str. 197; CD V, Zagreb, 1907, str. 162.

svelo na jednoga školovanog srednjovjekovnog svećenika i ništa više. Međutim, potreba za pisanjem Tome Arhidakona, bez obzira ako je to dijelom i potreba za vlastitim opravdavanjem ili apologijom, hrvatsko je srednjovjekovlje obogatila djelom iznad vremena i prostora. *Historia Salonitana* je onaj spomenik trajniji od mjedi. Kerubin Segvić je Tomino djelo po vanjskom obliku okvalificirao kao literarno, po sadržaju historijsko, a po nakani i namjeni didaktično.³³ Naime, Tomaje imao cilj napisati povijest splitske crkve koja je baštinica metropolitanskih prava salonitanske i otuda naziv *Historia Salonitana*, ali i opravdati svoje uspone i padove. Kako oko glavne niti, odnosno crkvene povijesti od apostolskih vremena, nije moguće zaobići upletene druge povijesne događaje, to je ono za hrvatsku povijest značajno kao djelo koje zahvaća neka pitanja iz njezina najranijega razdoblja.

U tom dijelu ono ima historiografski značaj, a za razdoblje Tomina aktivnog sudioništva u javnim poslovima ima značajke memoara. Sam je Toma napisao da je ono nastalo na temelju izvorne građe, tradicije i različitih mišljenja (*partim scripta, partim relata, partim opinionem sequentes*)³⁴ i upravo zbog toga svrstava se u jedinstvenu pojavu ne samo u našoj sredini nego i u širim europskim razmjerima. Za ovu priliku obratit ćemo pozornost na tri historiografske teme koje je Toma obradio. To su prikaz povijesti splitske odnosno salonitanske nadbiskupije, dijelovi koji se dotiču pojedinih epizoda iz hrvatske povijesti i neki aspekti i refleksije europske povijesti. Prikaz crkvene povijesti: Osnovna tema »Salonitanske povijesti« je prikaz povijesti splitske crkvene organizacije koja je kao baštinica prava salonitanske crkvene organizacije naslijedila nadbiskupsku čast i metropolitansku vlast nad najvećim dijelom hrvatskoga državnog teritorija u srednjem vijeku. Zbog toga ju je N. Ivić stavio u žanr tzv. »gesta episcoporum«, odnosno kronike koja pripovijeda događaje iz prošlosti pojedinih crkvenih organizacija kao posebnog literarnog oblika srednjovjekovlja.³⁵ Nizanje događaja koji se zbivaju vezano uz dominantne osobe, odnosno biskupe i nadbiskupe, čine okosnicu takvih djela. Uvod u djelo znači po običajima srednjovjekovnih povjesničara i kroničara naslov i definiciju osnovne teme.

U »Salonitanskoj povijesti« glasi: »*Incipit historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium.*« Izidor Seviljski, pisac djela koje i Toma citira počinje na isti način tj.: »*Incipit historia Gotorum.*« Toma je, prikazujući povijest od uspostave crkvene organizacije u Saloni pa do 1266. godine, opisao tri različita razdoblja. Prvo je razdoblje postojanja crkvene organizacije u Saloni, metropoli rimske provincije Dalmacije, zatim prelazak i uspostava kontinuiteta u Splitu i treće je razdoblje koje nije za Tomu povijest, nego memoarska literatura o događajima kojima je sam sudionik, a često i protagonist. Bitno je istaknuti ta tri razdoblja jer su

³³ K. Šegvić, nav. dj, str. 143.

³⁴ Thomas, str. 34

³⁵ N. Ivić kaže da su tzv. »gesta episcoporum«, vrsta povjesnice popularna od IX. do kraja XIII. stoljeća, koja svojim listama i katalozima neprekinutim slijedom naglašava nasljeđivanje stanovite službe stvarajući svojevrсни biskupski pseudorod u svrhu prikazivanja njegove regularnosti i legitimnosti«. N. Ivić, nav. dj., str. 74.

metodološki pristupi pisca prilagođeni razdoblju koje obrađuje, pa navod da je pisao djelo djelomično služeći se »pisanim«, tj. izvorima, odnosi se upravo na prve dvije tematske cjeline. U njima Toma raspravlja o dvije ključne točke u slijedu zbivanja: uspostavljanju najprije salonitanske biskupske, odnosno metropolitanske stolice, kao i o prijenosu tih prava na splitsku crkvu, uobličenu u dvije osobe i to sv. Dujma i tzv. Ivana Ravenjanina. Na načinu prikazivanja tih prekretnih točaka može se Tomu procjenjivati kao povjesničara Crkve. Analizirajući ranokršćanski, salonitanski niz tzv. »gesta episcoporum« povjesničari su zaključili da je Toma uz određene ograde vjerodostojan jer se služio pisanim vrelima. Podrobnija analiza pokazuje daje Toma često poneka vrela znao i »zatajiti«, odnosno preskočiti događaje koji su mu možda kvarili uspostavljeni slijed. Iz prošlosti salonitanske crkve Toma je napravio reprezentativni odabir biskupa-nadbiskupa o kojima je pisao i koji su mu se uklapali u »slavnu« salonitansku prošlost,³⁶ ali nije mogao zaobići slabost svih kroničara Crkve koji su tražili apostolske korijene. Svetom Dujmu, utemeljitelju salonitanske crkve, posvetio je posebnu pozornost. Iako je kao obrazovan svećenik morao i mogao znati da je crkvena organizacija u Saloni bila uspostavljena tek u III./IV. stoljeće i da je Dujam mučenik iz vremena Dioklecijana, nije mogao izbjeći zamke koje mu je nametala splitska crkvena tradicija opterećena legendama koje je stvarala s ciljem da se opravda ono što Toma zaokružuje u riječima tvrdeći daje splitska crkva naslijedila ono stoje Salona imala od davnine (*quod Salona antiquitus habuit, optineret ecclesia Splatensium*)?³⁷

Toma je pokušao uskladiti svoje spoznaje, koje je stekao tijekom studija, i splitske legende, pa je izmislio čak dva Dujma, jednog iz apostolskih vremena, tobožnjeg učenika sv. Petra i drugog iz vremena cara Dioklecijana. Upravo zbog toga se poglavlje »Salonitanske povijesti« o svetom Dujmu i svetom Domnionu ne može ubrojiti u uspješnije pokušaje, jer ne samo da nije dao doprinos raščišćavanju izmišljenih priča, nego ih je i obogatio.³⁸ Vjerojatno svjestan tih nedostataka, ali i u nemogućnosti da bar neke ukloni, ograđuje se da piše o crkvenim osobama (biskupima i nadbiskupima) o kojima nešto zna (*de aliquibus, prout scire potuimus*)?³⁹ Osim o Dujmu, Toma piše o Gliceriju, Natalu i Maksimu. Uglavnom su mu spoznaje vjerodostojne i temelje se na Jordanesu, korespondenciji pape Grgu-

³⁶ Mirjana Matijević Sokol, Toma Arhidakon i crkvena organizacija u Saloni, Zbornik Závoda za povijesne znanosti IC JAZU, vol. 15, Zagreb, 1988, str. 11-26 Ivo Babić, Splitske uspomene na salonitanske kršćanske starine, Vjesnik za arheologiju u historiju dalmatinsku, sv. 85, 1992, Split, 1993, str. 21-26.

³⁷ Thomas, str. 33.

³⁸ Frane Bulić-Josip Bervaldi, kronotaksa solinskih biskupa, Uz dodatak Kronotaksa spljetskih nadbiskupa (od razorenja Solina do polovice XI. v.), Zagreb, 1912.; F. Bulić, Mučenici solinski. Broj i stališ, godina i dan smrti mučenika solinskih, Zagreb, 1919.; Istorija svetoga Dujma i Stasa (uredio Hrvoje Morović) u Legende i kronike, Split, 1977, str. 13-57; I. Babić, nav. dj.

³⁹ Thomas, str. 12.

ra Velikoga.⁴⁰ Upitan je odabir osoba o kojima piše, jer postoje u »Salonitanskoj kronici« i indicije daje Toma neke događaje prešutio, odnosno preskočio. Iako se ne može zanemariti i sasvim odbaciti Tomina pristranost u težnji da svojoj splitskoj nadbiskupiji pribavi najslavnije temelje, ipak treba uzeti u obzir vrijeme kada Toma stvara i živi.

I. Babić smatra daje Toma naveo podataka koliko je mogao iz osobne kulture i koliko su mu dopuštale mogućnosti epohe, navodeći i primjer iz djela Giacoma da Varazze (Iacobus de Voragine), koji je Tomin suvremenik (1230.-1298.) i koji je u povijesti grada Genove obradio samo četiri biskupa, a o najranijoj povijesti priznaje da ne može naći ništa.⁴¹ Sasvim sigurno nezaobilaznu komponentu u načinu komponiranja jednog takvog djela određivala je srednjovjekovna praksa. N. Ivić ističe analogiju kao jednu od temeljnih figura literarne kompozicije takvih i srodnih kronika koja ima udjela u određivanju i izboru pojedinih tema.⁴²

Nameće se zaključak da je Toma iskoristio takvu mogućnost, osobito kod opredjeljenja za opis sukoba salonitanskog nadbiskupa Natala i arhidakona Honorata, gdje je Toma mogao bez ikakvih ograda, a poznavajući i obilnu pisanu dokumentaciju te imajući na umu svoj sukob s nadbiskupom Guncelom, stati na stranu arhidakona, jer je u prikazu događaja kojemu je sudionik mnogo stoljeća kasnije morao biti oprezniji i suzdržaniji. Vrlo delikatno pitanje prijenosa prava salonitanske crkve na splitsku Toma je riješio jednostavno pojavom osobe Ivana Ravenjanina. To poglavlje je u hrvatskoj historografiji jedno od onih o kojima se najviše raspravljalo, jer je usko povezano s temeljnim pitanjima suživota nekoliko dalmatinskih gradova i hrvatske države u prostoru do Drave u Panoniji. Mišljenja historiofrafije su vrlo različita. Toma je tu sasvim sigurno pokazao sve slabe strane pristrane osobe koja nije željela razjasniti najvažniji trenutak sljedništva prava jedne crkvene organizacije na drugu, jer je to pravo ostvareno pod nejasnim okolnostima. Toma je prošao studij na najprestižnijem pravnom sveučilištu u ono vrijeme i poznao je kanonsko pravo, stoje očigledno na mnogim primjerima. Znao je da bi Zadar kao metropola bizantske provincije trebao preuzeti metropolitansku vlast.

Borba splitske crkve da osigura legitimitet počivan na moćima sv. Dujma utjecalaje na Tomu, pa je poglavlje o Ivanu Ravenjaninu kao i o sv. Dujmu jedno od najneutemeljenijih i najpristranijih s ciljem da se sakrije i ostavi neupitno pravo splitske nadbiskupije.⁴³ Za razdoblje crkvene povijesti u Splitu nakon pojave Ivana Ravenjanina do svoga doba, Toma daje podatke o onim nadbiskupima o kojima

⁴⁰ F. Bulić, S. Gregorio Magno papa nelle sue relazioni colla Dalmazia (a. 590-604), Spalato, 1904.

⁴¹ I. Babić, nav. dj., str. 26.

⁴² N. Ivić, nav. dj., str. 40.

⁴³ N. Klaić, Ivan Ravenjanin i osnutak splitske metropolije, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXV.-LXVII. (1963.-1965.), Split, 1971, str. 209-249; L. Margetić, nav. dj., str. 20-23; Neven Budak, Prva stoljeća Hrvatske, Zagreb, 1994, 83-86; Ivo Goldstein, Hrvatski rani srednji vijek, Zagreb, 1995, str. 135-138.

postoji sjećanje (*de quibus extat memoria*), zatim jedno poglavlje posvećuje izuzeću biskupa Gornje Dalmacije i posebno veliko poglavlje posvećuje reformnom splitskom nadbiskupu Lovri, kojega vremenski određuje trojicom hrvatskih kraljeva.

Nadalje, piše o uspostavi hvarske biskupije, o nadbiskupu Manasu, o izuzimanju zadarske biskupije i o slavnom splitskom nadbiskupu Arniru, kojega splitska crkvena predaja slavi kao mučenika. Završetak tog niza je poglavlje o dva nadbiskupa po imenu Petar. O nadbiskupima koji nasljeđuju Ivana Ravenjanina Toma piše prepisujući kataloške zabilješke koje su postojale u splitskoj nadbiskupiji. Te su bilješke posebno značajne za hrvatsku povijest jer su nadbiskupi datirani po hrvatskim, franačkim i bizantskim vladarima, pa je to poglavlje bilo osobito korišteno u utvrđivanju kronologije najranije hrvatske povijesti.⁴⁴ O nadbiskupima iz svoga vremena Toma razlaže po principima memoarske literature, ali kako postoje sačuvana i druga povijesna vrela nije teško utvrditi što je povijesna istina, a što Tomin subjektivni stav. Dakako, Tomina politička uvjerenja i stavovi dolaze do izražaja upravo u opisima tih osoba i događaja kojima je sam sudionik. Već smo rekli da lijepo piše o nadbiskupu Bernardu, a s Guncelom se sukobljava kao i s Hugrinom. Dotiče se i pokušaja ujedinjenja splitske nadbiskupije i zagrebačke biskupije u osobi zagrebačkog biskupa Stjepana, ali to nije uspjelo. N. Klaić je sudila da Toma Arhiđakon nije bio dobar povjesničar u prikazivanju povijesti salonitanske odnosno splitske crkve.⁴⁵ Istina je daje njegova pristranost mnoge bitne događaje još više zasjenila, ali, s druge strane, ne možemo zanemariti činjenice da je Toma historiografskim pristupom nadmašio mnoge suvremenike. Iako je djelo komponirano u literarnoj tradiciji XIII. stoljeća kao *»gesta episcoporum«*, dotiče se mnogih za hrvatsku, ali i europsku povijest važnih događaja - a kada *»skrene«* s te glavne teme vraća joj se riječima *»sed iam adpropositum redeamus«* (ali da se vratimo na glavni predmet),⁴⁶ *»his ergo breuiterprelibatis, nunc ad materiam redeamus«* (onda pošto smo ovo ukratko izložili sada da se vratimo na temu)⁴⁷ - i o mnogim događajima piše upravo na temelju pisanih svjedočanstava. Način kako ih koristi i činjenica da se njima koristi, Tomu izdiže iznad suvremenika, a i mnogih pisaca iz kasnijih stoljeća.

Epizode iz hrvatske povijesti: Svi povjesničari koji su se bavili najranijim razdobljima hrvatske povijesti nisu mogli zaobići *»Salonitansku povijest«*. Nije uvijek bilo lako razriješiti probleme koje je naznačio Toma, zbog pomanjkanja vjerodostojnih pisanih vrela, ali sve što je zabilježio pomoglo je da se unatoč slabostima upotrijebi. Pozornost je privukao opis dolaska Hrvata. Tzv. gotska teorija, odnosno Tomina identifikacija Hrvata i Gota, mnogima je bila glavni argument daje Toma mrzio Hrvate.⁴⁸ Kako je Pop Dukljanin na sličan način rješavao

⁴⁴ L. Margetić, nav. dj, 13-20.

⁴⁵ N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, str. 23.

⁴⁶ *Propositum* je termin za retoričku tezu, odnosno glavnu temu.

⁴⁷ Thomas, str. 92, 99, 171, 185.

⁴⁸ L. Margetić, nav. dj, str. 11-13, 33.

to pitanje, držalo se da su jedan i drugi imali neki zajednički predložak.⁴⁹ Najvažniji su podaci koje Toma iznosi u katalogu splitskih biskupa (nadbiskupa) datiranje, osim po franačkim i bizantskim, i po hrvatskim vladarima. Spominje Branimira, Trpimira, Muncimira, Tomislava, Držislava i Krešimira.

Napomena uz Držislava da je od njegova doba Bizant kraljevske znakove dodijelio hrvatskim vladarima bila je predmet mnogih rasprava.⁵⁰ L. Margetić smatra da Toma nije podatak o naslovima hrvatskih vladara, počevši od Držislava, uzeo iz nekoga kataloga, nego je plod njegova rasuđivanja i zaključivanja na temelju nekih drugih povijesnih vrela.⁵¹ Po povijesnim vrelima pisao je Toma o nadbiskupu Lovri, velikom reformatoru na crti stavova pape Grgura VII. (1073-1085.). Za njega kaže da su mu hrvatski vladari (a Toma ga datira vremenom Stjepana, Krešimira i Zvonimira) izdali mnoge darovnice o starim i novim darivanjima imanja splitskoj crkvi.⁵² Toma spominje i jedan sabor u Ninu na kojemu je Zvonimir, kralj Hrvata, potvrdio donaciju crkve sv. Stjepana i sv. Marije na Otoku u Solinu splitskoj crkvi i da su u toj crkvi grobovi hrvatskoga kralja Krešimira i mnogih drugih hrvatskih kraljeva i kraljica. Arheološka istraživanja potvrdila su Tominu tvrdnju i otkrila epitaf kraljice Jelene, koji je Toma vjerojatno još mogao u svoje vrijeme vidjeti.⁵³ Slabe su točke »Salonitanske povijesti« tumačenje doseljenja Hrvata, osnivanja gradova Splita, Dubrovnika, Zadra, a arijanstvo Gota, tj. po njemu Hrvata, Tomi je zgodna prilika da napadne krivovjerja svoga doba, ali i upotrebu slavenskog jezika i pisma. U XVII. poglavlju piše o kraju hrvatske narodne dinastije i dolasku Arpadovića na vlast, te njihovu ulasku u dalmatinske gradove Split, Trogir i Zadar. Iz svoga vremena Tomaje vrlo živo opisao događaje kao što su sukobi Splita s Trogirom, sa Cetinjanima, s hrvatskim plemićima koji su ugrožavali grad, ali i o opsjedanju i uništenju Zadra u četvrtom križarskom ratu 1202. godine. Opis Tomin je vrlo živ i kao da se naslađuje toj nevolji suparničkoga grada.

Toma kao splitsko crkveno lice nikada nije zaboravio daje Zadar bio претенdent za metropoliju i nadbiskupsku čast, koju uspijeva i ostvariti. Ova događaj prelazi okvire hrvatske povijesti i zadire u: Epizode europske povijesti: Upravo po pojednim epizodama koje se ne tiču u užem smislu ni hrvatske povijesti ni povijesti splitske crkve, a Tomaje o njima pisao interpolirajući ih u glavnu temu, nadilazi slične kronike ili povijesti. Tomaje opisao dolazak Mađžara na europsku povijesnu scenu prikazujući ih kao pogane koji su se kasnije pokrstili. Čitavo je poglavlje posvetio opisu zauzeća Zadra u IV. križarskom ratu. Taj događaj bio je šokantan za

⁴⁹ Ferdo Šišić, *Letopis Popa Dukljanina*, Beograd-Zagreb, 1928; Radoslav Katičić, *Vetustiores ecclesiae spatensis memoriae*, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 17, Split, 1988, str. 17-51; Eduard Peričić, *Sclavorum regnum Grgura Barskog*, *Ljetopis popa Dukljanina*, Zagreb, 1991.

⁵⁰ F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, 1925.; N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*.

⁵¹ L. Margetić, nav. dj, str. 18.

⁵² Thomas, str. 47-56.

⁵³ M. Matijević Sokol, *Starohrvatski Solin*....

ondašnji svijet jer su križari vođeni Mlečanima uništili jedan lijepi i bogati, kršćanski grad. Osim Tome taj su nemili događaj opisali i neki europski kroničari, pa i sami sudionici.⁵⁴ Toma razloge propasti Zadra traži u njegovu tobožnjem krivovjerju i to prikazuje kao kaznu Božju koja je zadesila grad upravo na dan velikog zaštitnika sv. Krševana.

Tominje opis, čini se, bio prilično točan i uglavnom se podudara s drugim kroničarima i memoarima sudionika. Navodi i da su križari nakon osvojenja Zadra krenuli na Konstantinopol i zauzeli ga brodovljem.⁵⁵ Toma također opisuje i odlazak ugarskog kralja Andrije u križarski rat 1217. godine tako daje poveo brodovlje iz Venecije, preko Zadra i Splita, borio se sa Saracenima, bio u Antiohiji, Grčkoj i vratio se onda u Ugarsku.⁵⁶ Opis provale Tatara ulazi u antologiju srednjovjekovne europske književnosti. Toma je tom događaju koji je uzbudio Europu, a na događaje u Splitu se i neposredno odrazio, posvetio nekoliko poglavlja.⁵⁷ Svoju vjernost papi i papinstvu, a čime je obilježen njegov politički stav i javno djelovanje, Toma je iskazao pri dolasku u Split od pape izopćenoga kralja Komada, kada se s nadbiskupom Rogerijem sklanja iz grada da kralju, čiji je Rogerije italški podanik, ne moraju iskazati poštovanje i daju nalog da se zatvore sve crkve.⁵⁸ Zabilježio je i preciznim riječima opisao dvije pomrčine Sunca 1238. i 1241. godine.⁵⁹ Dok je boravio u Bologni, sjevernu Italiju odnosno, kako kaže Liguriju, Emiliju i pokrajinu Veneciju zadesio je potres. Toma i tu pojavu kao i prethodne tumači kaznom za krivovjerje. Tada se je sreo i sa sv. Franjom Asiškim i opisao gaje najtoplijim riječima, kao osobu koju je štovao i divio joj se.⁶⁰ »Iste godine (tj. 1222. ili 1223.), na dan Uznesenja Bogorodice kada sam bio na studijima u Bologni vidio sam Svetoga Franu koji je propovijedao na trgu pred gradskom palačom gdje se skupio gotovo čitav grad. A polazište njegove propovijedi bili su: anđeli, ljudi, demoni. Naime, o ova tri reda razumom obdarenih duhova tako je dobro i razložno obrazlagao da je mnogim školovanim ljudima koji su bili prisutni govor neuka čovjeka izazivao veliko divljenje: ipak nije se držao načina zborovanja nego propovijedanja. Uistinu čitav sadržaj njegovih riječi odnosio se na zatiranje neprijateljstava i obnavljanje saveza mira. Odijelo bijaše prosto, osoba koja izaziva prezir, lice neugledno. Ali Bog je tolik učinak njegovim riječima udijelio da su mnogi plemićki rodovi među kojima je silni bijes starih neprijateljstava mnogim prolijevanjem krvi mahnitao, razmišljali o miru. Prema ovom čovjeku tako veliko poštovanje i ljubav bijahu da su muževi i žene na njega hrpimice navaljivali nastojeći rub

⁵⁴ Stjepan Antoljak, Pad i razaranje Zadra u IV. križarskom ratu, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio društvenih znanosti (5), 1973/1974, Zadar, 1974, str. 57-88.

⁵⁵ Thomas, str. 82-85.

⁵⁶ Thomas, str. 88-92.

⁵⁷ Thomas, pog. XXXVI. De peste Tartarorum, str. 132-168; XXXVII. De natura Tartarorum, str. 168-172; XXXIX. De sevitia Tartarorum, str. 174-178.

⁵⁸ Thomas, str. 205-206.

⁵⁹ Thomas, str. 121,139.

⁶⁰ Thomas, str. 98.

njegova odijela dotaknuti ili nešto od prnja otrgnuti.« činjenica daje Toma imao mogućnosti uvida u splitski nadbiskupski i kaptolski arhiv i korištenje njime, tj. onim što sam naziva »*scripta*«, daje neoborivu vjerodostojnost »Salonitanskoj povijesti«. U novije vrijeme povjesničari i jezikoslovci više su se bavili upravo identifikacijom tih pisanih tragova, koji imaju za Tomu vrijednost povijesnih vrela. Već je L. Katić posvjedočio Tominu vjerodostojnost i otkrio neke od tih Tominih izvora.⁶¹ R. Katičić je proučavao splitsku povijesnu predaju i nepobitno je utvrdio da se Toma služio tim najstarijim zabilješkama.⁶² M. Matijević Sokol je proučila diplomatske izvore u »Salonitanskoj povijesti« i uočila je jednu novu dimenziju i dubinu Tomina poznavanja diplomatike i postupanja s diplomatskim dokumentima, ali i pronašla trag jedne isprave hrvatskoga kralja Zvonimira nepoznate u izorniku.⁶³ N. Klaić, ističući slabosti Tomina historiografskog pristupa i ocjenjujući ga vrlo pristranim u opisu splitske crkvene prošlosti, ipak drži daje Tomina »Salonitanska povijest« »najbolje povijesno djelo na istočnoj jadranskoj obali u razvijenom srednjem vijeku«. ⁶⁴ U mnogim dijelovima odskaje i po ljepoti književnog izraza. Neponovljiv je opis provala Tatara. Što se tiče latinskog jezika na kojem je nastalo, može se reći daje to jedan kultivirani lijepi latinitet koji se temelji na antičkim i crkvenim piscima i na Bibliji. Daleko je to iznad srednjovjekovnog latiniteta koji je bio u uporabi u primorskim komunama. Jezikom Tomina djela bavila se O. Perić istaknuvši njegovu visoku razinu.⁶⁵ N. Ivić je »Salonitanskoj povijesti« pristupio s aspekta književnog djela i analizom svojstvenoj suvremenoj povijesti književnosti utvrdio da je Toma djelo komponirao po principu europskih srednjovjekovnih pisaca poštujući pravila retorike.⁶⁶

Sačuvano je više rukopisa »Salonitanske povijesti«. Najstariji pisan beneventanom dugo se smatrao Tominim autografom, a nalazi se danas u Kaptolskom arhivu u Splitu (*Codex Spalatensis*). Podijeljen je u 49 poglavlja i prema njemu je F. Rački priredio izdanje koje je izašlo nakon njegove smrti. Drugi najstariji kodeks koji je historiografija držala najstarijim prijepisom je tzv. *Codex Tragurien-sis*. Sa splitskim nadbiskupskim arhivom i bibliotekom dospio je u posjed obitelji Garagnin u Trogir i otuda ime. Poznavali su ga Lučić i Farlati. *Codex Vaticanus* je blizak splitskom kodeksu i vjerojatno je pisan u XIV. stoljeću, iako ga Lučić a u

⁶¹ Lovre Katić, Vjerodostojnost Tome Arcidjakona i posljednji dani Solina, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LIII, 1950.-51, Split, 1952, str. 99-120.

⁶² Radoslav Katičić, nav. dj, str. 17-51.

⁶³ Mirjana Matijević Sokol, Starohrvatski Solin.....

⁶⁴ Nada Klaić, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, str. 212.

⁶⁵ Olja Perić, Složeni pasivni oblici u djelu »Historia salonitana«, Živa antika, god. XXX, Skoplje, 1980, str. 113-118; Ista, O morfosintaksi srednjovjekovnog latinskog u djelu Tome Arhiđakona splitskog, Suvremena lingvistika, br. 21-2, Zagreb, 1980.-81, str. 3-18; Ista, Neke jezične osobitosti djela »Historia salonitana«, Živa antika, god. 32, Skoplje, 1982, str. 93-103.

⁶⁶ Autor ističe da mu je cilj »na osnovi njegovih (tj. Tominih) objašnjenja rekonstruirati ličnost splitskog arhiđakona i povjesnika Tome kao više ili manje tipičan trinaestostoljetni klerički zapadni mentalni krajobraz«. N. Ivić, nav. dj, str. 15.

početku i Rački drže najstarijim. To su tri najznačajnija i najstarija primjerka »Salonitanske povijesti«.⁶⁷ Poznati su još neki, ali nemaju takvu vrijednost jer su nastajali kasnije, a nalaze se u arhivima i bibliotekama Splita i Zagreba. U arhivima i bibliotekama u Rimu, Splitu i Beču može se naći nekoliko prijepisa djela koje ima veze sa »Salonitanskom poviješću«. Najstariji je onaj u arhivu Kongregacije *De propaganda fide* u Rimu. Farlati je taj rukopis nazvao *Historia Salonitana maior* i potanko ga opisao. Podudara se s tekstom »Salonitanske povijesti« (HS) do 1185. godine. Njegovo postojanje izazivalo je nedoumice.

Većina povjesničara držala je da je nastao kasnije, u XVI. stoljeću. Važno je zbog umetaka prijepisa izvorne grabe koji su od velikog značenja za najranija razdoblja hrvatske povijesti. S. Gunjaca je unio zbrku smatrajući taj rukopis Tominim konceptom.⁶⁸ Historiografija je to mišljenje sasvim odbacila,⁶⁹ iako umetnute prijepise posebno salonitanskih i splitskih sabora različito valorizira. Većina ih drži vjerodostojnim. I. Lučić⁷⁰ i, u najnovije vrijeme I. Babić⁷¹, ih odbacuju i drže izmišljenim i podmetnutim. F. Rački⁷² kao pravi stručnjak i diplomatičar vrednuje ih znanstvenom metodom te neke smatra vjerodostojnim, a što se danas može smatrati ispravnim. Prvo izdanje »Salonitanske povijesti« priredio je Ivan Lučić. Izašlo je uz njegovo izdanje djela *De regno Dalmatiae et Croatiae. Nadalje ju je pretiskao Schwandner*⁷³ a napravljen je i jedan talijanski izvadak.⁷⁴ Mi se danas služimo izdanjem Račkoga, koji je revidirao svoje ranije mišljenje o starosti kodeksa i ipak se služio splitskim, koji, ako i nije izvornik, onda mu je najbliži. Svrha ovog rada je uputiti na nužnost drukčijeg pristupa u istraživanju života i djela splitskoga kroničara i svećenika, učenog pravnika i literata, Tome Arhidaona, čijim se djelom hrvatski povjesničari služe već više od tri stoljeća, a samo je nastalo prije više od sedam stoljeća. Upravo zbog toga mišljenja stvorena na temelju parcijalnih istraživanja zamućuju još više sliku o toj u svakom pogledu izuzetnoj osobi srednjega vijeka.

Treba ga promatrati u vremenskom kontekstu političkih i povijesnih zbivanja u dalmatinskim gradovima, hrvatskom području i onim na italskom kopnu, gdje je stekao izvrsno obrazovanje. Smještajem unutar suvremenika i njihovih djela moguće je prikazati i valorizirati i našega Tomu. Pred nama je još velika zadaća, u pr-

⁶⁷ I. Kršnjavi, nav. dj., 129-135.

⁶⁸ Stjepan Gunjaca, *Historia Salonitana Maior*, Rad JAZU, 283, Zagreb, 1951, str. 175-243.

⁶⁹ Nada Klaić, *Historia Salonitana Maior*, SANU, Beograd, 1967.; Ista, Način na koji je nastajalo djelo *Historia Salonitana Maior*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXXII.-LXXIII, Split, 1979, str. 171-198; L. Margetić, nav. dj.

⁷⁰ Ioannis Lucii, *Inscriptiones Dalmaticae, Venetiis MDCLXXIII*, str. 73.

⁷¹ Ivo Babić, nav. dj., str. 15, 35-36.

⁷² Franjo Rački, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb, 1877, str. 197.

⁷³ I. G. Schwandner, *Scriptores rerum hungaricarum*, Lipsiae 1746, vol. III, str. 532-635.

⁷⁴ Tommaso arcidiacono della chiesa di Spalato, Venezia, 1843.

vom redu otkriti što je moguće više pisanih vrela kojima se služio, a čiji su tragovi naslućeni u naprijed spomenutim istraživanjima. U ovoj skici za jedan srednjovjekovni portret odredili smo putokaz koji nam je slijediti.

Z U S A M M E N F A S S U N G

THOMAS, DER ARCHIDIAKON VON SPLIT (1200-1268) ENTWURF ZU EINEM PORTRÄT

Thomas der Spliter Archidiakon, ist eine der interessantesten Persönlichkeiten des kroatischen Mittelalters. Er war ein gebildeter Priester und nahm auch am öffentlichen Kirchenleben seiner Stadt teil. Dies alles wäre nicht bekannt, hätte er nicht eine Chronik verfaßt, die unter dem Titel *HLstoria Salonitana* Eingang in die Literatur gefunden hat. So wurde sie von Ivan Lucic Lucius, dem Vater der kroatischen Historiographie genannt, der sie für die wissenschaftliche Öffentlichkeit entdeckte und sie mit der Erstausgabe seines Werkes *De regno Dalmatiae et Croatiae*, das 1666 in Amsterdam gedruckt wurde, ebenfalls für den Druck vorbereitete.

Thomas biographische Angaben kennen wir teils aus den Archiven Splits und eher unmittelbar und mittelbar aus dem Werk *Historia Salonitana*, das historiographisch und biographisch ist, denn Torna schrieb größtenteils über Ereignisse, deren Träger und Beteiligter er selbst war. Torna wurde 1200 oder 1201 geboren, und zog sich 1266 aus dem öffentlichen Leben zurück. Aus der Grabinschrift wissen wir, daß er am 8. Mai 1268 gestorben ist. Er wurde in der Klosterkirche des Franziskanerklosters in Split beigesetzt, und die Verse auf der Grabinschrift zeigen, daß er der Weltanschauung der Franziskaner nahestand.

Thomas Ausbildung begann in Split, wo Anfang des 13. Jhs. der Erzbischof Bernardo (1200 1217) wirkte, wie auch Treguan, der zunächst in Split Lehrer für Literatur war, dann Bischof in Trogir beide ihrer Abstammung nach von der Apenninenhalbinsel. Es ist dies eine Zeit der besonderen kulturellen Hochblüte von Split und Trogir, als die Werke der Meister der bildenden Kunst Buvina und Radovan entstehen. Wahrscheinlich geht er unter dem Einfluß dieser außergewöhnlichen Persönlichkeiten, denen er sein ursprüngliches Wissen zu verdanken hat, zur weiteren Ausbildung nach Bologna, an eine der bekanntesten mittelalterlichen Universitäten, die gerade in der ersten Hälfte des 13. Jhs. ihre Blüte erlebt. Zahlreiche hervorragende Persönlichkeiten wirken im Rahmen der Universität Bologna. Das sind Peter de Vineis, Iohannes de Viterbo, Pavao Dalmatinac, Rolandinus Passagerii. Sie alle waren als Lehrende oder Autoren juridischer Fachschriften oder Formeln Thomas Zeitgenossen. Daneben predigen Franz von Assisi und Dominik Guzman in Bologna und gründen ihre Orden. Die Franziskaner und Dominikaner sind eine der Stützen der Kirche im aufkommenden Konflikt um die beiden Universalismächte von Papst und Kaiser, wobei sich der Konflikt auf das italienische Festland verlegt. Dieser Konflikt war von Papst Innozenz III. (1198 1216) zweck Bereinigung zahlreicher Fragen innerhalb der Kirche begonnen worden. Dieser Kampf beeinflusste auch die Entwicklung der städtischen und kommunalen Selbständigkeit, die zahlreichen Städten als Vorbild galt. Da hier nun Thomas in Bologna Zeuge dieser Ereignisse war, konnte er die so erworbenen Erfahrungen nach seiner Rückkehr in seine Geburtsstadt in seinem öffentlichen Wirken auch praktisch zur Anwendung bringen. Split war eine Stadt, die sich zwischen den ungarischen Herrschern, die hier häufig über ihre Exponenten, also Erzbischöfe die Vorherrschaft er-

zielen wollten und andererseits den kroatischen Großgrundbesitzern und Herren in ihrer Nähe zerrissen fühlte, da diese beiden eine Gefahr für die Gemeindeführung darstellten, die für Thomas nach dem Muster der italienischen und provenzalischen Städte als Vorbild einer Städteverwaltung galt. Nach seiner Rückkehr nach Split arbeitet Thomas als Notar, denn er hatte in Bologna neben der theologischen auch eine juristische Bildung erworben. Im Alter von dreißig Jahren wird er zum Archidiakon gewählt, und damit beginnt sein Aufstieg innerhalb der Kirchenhierarchie, seine wichtige Rolle im öffentlichen Leben der Stadt, und die Grundlage dafür sind das Wissen und die Standpunkte, die er im Laufe seiner Ausbildung in Bologna erworben hatte. Bald hatte er wegen seines reformatorischen Eifers Auseinandersetzungen mit dem Splitter Erzbischof Guncel. Er hat eine sehr wichtige Rolle bei der Einführung der sogenannten »lateinischen« Methode der Stadtverwaltung (*regimen Latinorum*), denn mit Hilfe der Franziskaner setzt er sich nach dem Vorbild italienischer Gemeinden für die Einsetzung eines Vorstandes von außerhalb ein, der die Stadt unparteiisch verwalten sollte. Er holte Gargano de Arcindis aus Ancona, der zwischen 1239 und 1242 dreimal Splitter Potestat war. Er führte Ordnung ein, regelte die Steuern, notierte die Gesetze der Stadt im Kapitularium u.a. Danach hatte er in der Kirchenhierarchie keinen Erfolg mehr. Er wurde nicht zum Erzbischof gewählt. Enttäuscht wirkt er zwar weiterhin als angesehene Persönlichkeit im öffentlichen Leben, in einigen Fällen als Persönlichkeit, die das besondere Vertrauen von Papst Alexander IV. genoß, aber 1266 zieht er sich nach dem Tod von Erzbischof Rogeri, den er mehr als andere schätzte, völlig zurück und arbeitet bis zu seinem Ableben an seiner *Historia Salonitana. iuxta Historiam Salonitanam* ist in erster Linie eine Darstellung der Geschichte der Salonaer, bzw. Splitter Kirchenorganisation und zählt daher zu den *sogen. gesta episcoporum*. Thomas sagt selbst, daß das Werk auf Grund von Quellenmaterial, Tradition und unterschiedlicher Meinungen entstand (*partim scripta, partim relata, partim opinionem sequentes*). Neben dem Hauptthema bearbeitet die *Historia Salonitana* auch einzelne Episoden aus der kroatischen Geschichte und bringt Reflexionen zu einigen Ereignissen der allgemeinen europäischen Geschichte. In der Darstellung der Kirchengeschichte herrschen zwei wesentliche Epochen vor: die Vergangenheit der Salonaer Kirche und die Geschichte des Splitter Erzbistums mit dem Grundproblem der Errichtung und des Erbes der Rechte einer kirchlichen Organisation durch eine andere (*quod Salona antiquitus habuit, optineret ecclesia Spalatensium*). Einen Teil dieser Ereignisse beschrieb Thomas auf Grund des schon erwähnten Quellenmaterials, in das er im Archiv Einblick hatte, und teils schrieb er als Teilnehmer und Zeitgenosse darüber. Für die kroatische frühmittelalterliche Geschichte ist die *Historia Salonitana* besonders wertvoll, denn sie vermerkt die Namen der kroatischen Volksherrscher im Katalog der Splitter Bischöfe. Die Zeitabschnitte der einzelnen Bischöfe sind nach fränkischen, byzantinischen und kroatischen Herrschern datiert. Es werden die kroatischen Herrscher Trpimir, Branimir, Muncimir, Tomislav, Držislav, Krešimir und Zvonimir erwähnt, und es wird auch die Frage der Ansiedlung der Kroaten bearbeitet. Von den Ereignissen aus der europäischen Geschichte die Torna beschreibt, erwähnen wir das Auftreten der Ungarn auf der europäischen historischen Szene, die Besetzung Zadars durch die Venezianer 1202 mit Hilfe der Kreuzfahrer, und hervorzuheben ist die Beschreibung des Vordringens der Tartaren, die sicherlich in die Antologie der europäischen mittelalterlichen Literatur aufgenommen werden kann. Er erwähnt zweimal eine Sonnenfinsternis 1238 und 1241 und mit besonderer Wärme schreibt er über den heiligen Franz von Assisi, den er während seiner Ausbildung in Bologna als Prediger erlebt hatte.

Trotz der Subjektivität, die Thomas bei der Darstellung der Salonaer und Splitter kirchlichen Vergangenheit an den Tag legte, ist sein Werk in vielen Abschnitten ein glaubhaftes, auf Quellen beruhendes Zeugnis, was auch neuere Untersuchungen von L. Katić und R. Katičić belegen. Die Sprache, in der es geschrieben ist, stellt O. Perić fest, ist das Latein des Mittelalters, das nur ein gebildeter Mensch konnte. Zu bestimmten Zwecken war später die *Historia Salonitana* teilweise ergänzt und überarbeitet worden, und das so

entstandene Manuskript ist unter dem namen *Historia Salonitana maior* bekannt. Die Historiker verwarfen einige Meinungen (S. Gunjaca), daß es sich dabei um Thomas Konzept gehandelt habe.

S U M M A R Y

THOMAS ARCHDEACON OF SPLIT (1200-1268) AN OUTLINE FOR A PORTRAIT

Thomas, Archdeacon of Split, was one of the most interesting persons in medieval Croatia. He was an educated priest and an active participant in public and church life of his city. All this would not be known if he had not written the chronicle known in the literature as *Historia Salonitana*. It got this name by Ivan Lucie Lucius, father of Croatian historiography, who discovered it for scientific public and prepared it for publication together with the first edition of his work *De regno Dalmatiae et Croatiae*, printed in 1666 in Amsterdam.

Thomas's biographical data are in part known from the archives in Split, but in a larger part directly or indirectly from his work *Historia Salonitana*, which is both historiographic and memoirist work, because Thomas wrote most about the events he witnessed himself or of which he was a protagonist. Thomas was born in 1200 or 1201, and withdrew from public life in 1266. On his tombstone we can read that he died on May 8, 1268. He was buried in the monastery church St. Francis in Split, and the verses of his epitaph showed that he was familiar with the Franciscan views.

Thomas began his schooling in Split, where in the beginning of the 13th century worked the archbishop Bernard (1200-1217) and Treguan, first the teacher of polite letters in Split then bishop in Trogir, both of whom originated from the Italian Peninsula. It was the time of great cultural prosperity of Split and Trogir, when master pieces of the masters of art Buvina and Radovan were created. Probably under the influence of these extraordinary persons, from whom he acquired his first knowledges, he went to further schooling to Bologna, one of the most prestigious European universities in the Middle Ages, which flourished at that time. Many prominent persons worked at the university in Bologna: Peter de Vineis, Iohannes de Viterbo, Paul of Dalmatia, Rolandinus Passagerii. They all, as professors or authors of legal works or formularies were Thomas's contemporaries. Also, Francis of Assisi and Dominic Guzman preached in Bologna and founded their orders. Franciscans and Dominicans supported the Church in the conflict between the two universal authorities the Pope and the Czar for the control over the Italic land, started by the pope Innocent III (1198-1216) who tried to put numerous church questions in order. That struggle influenced also the development of the municipal independence which became an ideal in many cities. As Thomas witnessed these events in Bologna, he could use the acquired knowledges in his public work after returning to his native city. Split was torn between, on one side, Hungarian rulers who wanted to dominate the city through their exponents, often archbishops, and, on the other side, Croatian aristocrats in immediate vicinity who were threatening communal autonomy which presented for Thomas an example, on the model of Italian and Provençal cities, how to rule the city. On his return to Split Thomas was a notary public, because in Bologna he got theological and legal education. At the age of 30 he became an archdeacon, and that was the beginning of his rise in church hierarchy. He also played an important role in the public life of the city due to his knowledge and opinions he

adopted during his education in Bologna. Very soon, because of his reformational eagerness, he came into conflict with the Split archbishop Guncel. He had an important role in introducing the so called »Latin« way of governing the city (*regimen Latinorum*), because with the help of Franciscans he pleaded for bringing over the head from abroad, on the model of Italian communes, who would govern the city impartially. Thus he brought Gargan de Arscondis from Ancona, who was the mayor (*potes*) of Split three times in the period from 1239 to 1242. He introduced order, regulated taxes, listed city laws in capitulary and the like. From then on Thomas was not successful in his rise in church hierarchy. He was not elected the archbishop. Disappointed, he continued to be present in the public life as an eminent person, and, sometimes, fiduciary of the pope Alexander IV, but in 1266, after the archbishop Roger died, whom he appreciated more than anyone else, he withdrew completely and until his death he dedicated himself totally to writing his *Historia Salonitana*. *Historia Salonitana* is first of all a presentation of the history of Salona or Split church organization and therefore it belongs to the so called »gesta episcoporum«. Thomas himself said that this work was written on the basis of the sources, tradition and different opinions (*partim scripta, partim relata, partim opinionem sequentes*). *Historia Salonitana*, besides its main topic, deals with certain episodes from Croatian history, as well as reflections of some events from general European history. In presenting church history there are two main periods: the past of the Church of Salona and the history of Split archdiocese with the central problem of establishing and inheriting the rights from one church organization to the other (*quod Salona antiquitus habuit, optineret ecclesia Spalatensium*). Some of these events he described on the basis of source material, as mentioned already, which he could find in the archives, and some as a contemporary and a participant. For Croatian early medieval history *Historia Salonitana* is especially valuable because it records the names of Croatian national rulers in the catalogue of Split bishops. Activities of individual bishops were dated according to Franconian, Byzantine and Croatian rulers. Croatian rulers Trpimir, Branimir, Muncimir, Tomislav, Držislav, Krešimir and Zvonimir are mentioned. The author also dealt with the question of settling of Croats. Thomas wrote also about some events from European history: arrival of Hungarian onto European historical stage, conquering of Zadar by Venetians in 1202 aided by Crusaders should be mentioned, and particularly the description of Tatarian invasion, which may enter anthology of European medieval literature. He also mentioned two solar eclipses, in 1238 and 1241, and with special warmth he described St. Francis, whom Thomas saw preaching while studying in Bologna.

In spite of all partiality Thomas manifested in his presentation of Salona's and Split's church history, his work is nevertheless authentic in many segments and based on sources, as proved by recent investigations of L. Katie and R. Katičić. The language he used, as O. Perić found out, is medieval Latin, a language that only a highly educated man could use.

Historia Salonitana was later partly rewritten and supplemented for certain purposes, one of the results being the manuscript known in historiography as *Historia Salonitana maior*. The historians have refused some opinions (S. Gunjača's) that it was Thomas's concept.